

tragičnim događajima. Ostaje, kao i u mnogim drugim slučajevima, otvoreno pitanje broja žrtava. Točan broj stradalnika nikad nije ustanovljen. Procjene o broju žrtava, koje se kreću u rasponu između 10 000 i 30 000, neargumentirane su i čine se neizmjerljivo visokima. Neka buduća, sustavna istraživanja u ruskim i ukrajinskim arhivima, dakako, uz sustavnije pretraživanje Vojnoga arhiva u Beču, arhiva u Beogradu i onih u Hrvatskoj, trebala bi nas dovesti do utvrđivanja približno stvarnoga broja ubijenih vojnika i svih okolnosti koje su dovele do njihova stradavanja. Na taj bi se način mogli pronaći odgovori na nepoznanice i, kako je točno napisao marljivi priređivač knjige, popuniti jedna od »velikih rupa« hrvatske povijesti. Ova je knjiga pružila dovoljno podataka da se mogu izvesti nepobitni zaključci o teroru nad hrvatskim i nekim drugim vojnim zarobljenicima, koji su kulminirali ubojstvima, i time dala poticaj za novo istraživanje te podsjetila na žrtve običnih vojnika u dalekoj Odesi.

- *Stjepan Matković*

Jovan M. Jovanović Pižon,
Dnevnik (1896—1920), prir.
Radoš Ljušić i Miladin
Milošević, Prometej,
Radio-televizija Srbije, Novi
Sad — Beograd, 2015., 721
str. (ćir.)

Objavlivanje dnevničkih zapisa Jovana M. Jovanovića Pižona vrlo je vrijedan pri nos za povjesničare, napose za one koji se bave Prvim svjetskim ratom i žele proniknuti u dubinu diplomatskih manevriranja. Jovanović je bio istaknuti srbijanski diplomat, koji je kratko vrijeme uoči rata bio ministar vanjskih poslova, a zatim i poslanik u Beču, gdje je i dočekao vijest o Sarajevskom atentatu. Za vrijeme rata (od 1916.) bio je poslanik u Londonu. Iz tih podataka nedvojbeno proizlazi da je Jovanović bio bitna karika u mehanizmu diplomatskoga sustava Kraljevine Srbije. Na položaju u Velikoj Britaniji intenzivnije je surađivao s članovima Jugoslaven-skog odbora (JO) i s njima kontinuirano zagovarao radikalno rješenje Austro-Ugarske, držeći da ona mora nestati s političke karte Europe. Pri tomu je Jovanovićev *credo* bio da bi opstanak Habsburške Monarhije značio da će »Srbiji biti teško živeti u starim granicama, bez mora, okružena neprijateljem, osuđena da vegetira« (394). Stoga je zanimljivo, iz hrvatskoga kuta, pratiti Jovanovićev *Dnevnik*, jer on baca više svjetla na to kako su se pojedini političari iz upravnih jedinica Hrvatske, Dalmacije, Istre te Bosne i Hercegovine, uključili u pokret za rušenje Dvojne Monarhije i jugoslavensko ujedinjenje, nakon što su otišli u političku

emigraciju, kako su djelovali i na koji su ih način doživljavali Jovanović i njegovi sugovornici, korespondenti ili poznanici.

Hrvatski su se povjesničari (Bogdan Krizman i Dragovan Šepić) već djelomično služili ispisima iz Jovanovićeve *Dnevnika*. Sad je zaslugom priređivača *Dnevnik* objavljen i novim će istraživačima biti omogućeno cjelovitije praćenje Jovanovićeve bilješke. Osobito će radi prije spomenutoga zanimanja biti korisna sagledavanja onih mjesta koja se bave ili spominju Hrvate i Hrvatsku, odnosno južnoslavensko pitanje u užem ili širem smislu. Na tim se mjestima čitatelji mogu upoznati kako su se međusobno promatrali pripadnici savezničkoga bloka — državni, diplomati, političari, časnici, novinari i različiti propagandisti. Među njima se posebice ističu iskazi Wickhama Steeda, Paula Cambona, Nicolaea Mişua, Arthura Balfoura, Giuglielma Imperialija, Edvarda Beneša, brojnih službenika Foreign Officea i drugih poznatih imena. Dakako, *Dnevnik* nudi puno podataka o srbijanskim političarima, od nezaobilaznoga »patrijarha« Nikole Pašića do pripadnikâ srbijanske oporbe, a nešto manje o članovima dinastije Karađorđević i drugim članovima diplomatskoga zbora (M. Bošković, M. Vesnić, M. Spaljčković, M. Rakić i dr.). Solidan uvid dobiva se i o temama koje su svima njima bile bitne (npr. Makedonsko pitanje, Solunska bojišnica, Crna ruka i Solunski proces, odnosi s Rusima, Bugarima, Rumunjima, Grecima, Crnogorcima, Albancima), a iz kojih hrvatski čitatelj može shvatiti raznovrsne preokupacije srbijanske politike na prostoru Balkana i u pravoslavnom svijetu. Premda je Pašić u očima nekih svjedo-

ka vremena bio »izlapeo« starac, »azijatski ministar«, intrigant i političar koji se ne drži svojih riječi, kraj rata potvrdio ga je s aspekta ostvarenja postavljenih ciljeva kao uspješnoga državnika, koji se nastavlja potvrđivati i u jugoslavenskoj politici. Druga je stvar što će posljedice takvoga uspjeha biti dalekosežne.

Na stranicama *Dnevnika* dosta mjesta zauzimaju članovi JO. Iz te se činjenice očituje isprepletenost emigrantske skupine s predstavnicima službene Srbije koji su poticali »organizovanje jednoga iridentističkoga odbora«. Frano Supilo isticao se među emigrantima kao iznimno poduzetan i pokretljiv političar. Znao je doći do pouzdanih obavještajnih izvora i relativno dobro proći u očima aktera iz viših redova savezničkih zemalja. Ipak, za razliku od većine historiografske literature, koja ga pozitivno ocjenjuje i štedi od neugodnih pojedinosti, u ovom *Dnevniku* nailazimo i na drukčije podatke. Na primjer, neki sugovornici bilježe da je riječ o »jednoj seljačini, ali pune sadržine« (Steed), prevelikom potrošaču novca JO (Hinković), »neiskrenom partneru« (M. Pribičević), »petljancu« (Jovanović) i bolesniku od neizlječivoga sifilisa koji trpi maniju proganjanja (Trumbić), pri čemu se nudi i detaljniji opis »znakova [njegov] duševnoga rastrojstva« (322). Najviše se podataka dobiva o Anti Trumbiću koji je neprijeporno prvo ime JO. Jovanović je imao razumijevanje za njegove napore oko stvaranja jugoslavenske države, razmjerno je neutralno bilježio njegovo nepovjerenje prema Pašićevu velikosrpstvu i povremeno hvalio konzistentno držanje prema savezničkim predstavnicima. Jovanović je u određenim situacijama oprav-

davao borbu protiv Londonskog ugovora, ali ne otvoreno, jer bi to, kako je zabilježio, izazivalo nezadovoljstvo među saveznicima koji su ga potpisali. Otvorenije je pak simpatizirao jugoslavenstvo, ali ne bezuvjetno. Iz bilješke za sastanak od 3. veljače 1917. vidi se kako u tadašnjim okolnostima propagandno djeluju srpski kadrovi: »Da se spremi jedan album srpskih manastira. Iz sviju oblasti srpskih Srbija, Mačed. C. Gora, Dalmacija, Bosna, Hercegov. Banat, Bačka, Srem, Hrvatska i Slovenačka« (238). Ne ulazeći u saznanja hrvatskih emigranata o svim oblicima rada srpske diplomacije, vidi se da je između Trumbića i Jovanovića vladalo izvjesno povjerenje, što potvrđuje i intenzitet razmjene obavijesti, te namjera da JO i Srbija nastupaju kao saveznici. Jovanović je žalio što su Trumbića njegovi sugovornici s druge strane uglavnom prevarili u pregovorima. U tom emigrantskom kompleksu dio podataka odnosi se na Franka Potočnjaka i Hinka Hinkovića, koji su u redovima JO zastupali protutrumbićevsku struju. Potočnjak se namećao kao iskreni jugoslavenski nacionalist koji nije, za razliku od nekih drugih članova JO, imao iskustvo pripadnosti »steklištvu« (231). Hinković je uživao ugled »dobrog patriota« zbog predratne potpore Srbima, u tzv. veleizdajničkoj parnici i Friedjungovu procesu. U redovima JO uglavnom se sukobljavao s drugim članovima, držeći da ga se nedovoljno konzultira. Jovanović ga je pak držao »neurastenikom« (183).

Od drugih se Hrvata uočavaju mnogi koji su se u zemljama Antante nastojali hrvati s izazovima talijanskih aspiracija. Među njima se ističu Dubrovčani Ivo De

Giulli i Miće Mičić, te Istrani Dinko Trinajstić i Ante Mandić. Jovanović je imao osjećaj za njihovu borbu, vidjevši je kao opravdani otpor pretenzijama Italije na istočnojadransku obalu. Koliko su okolnosti bile nepovoljne, govori izjava njihova saveznika i često istaknutoga simbola demokracije, Tomáša G. Masaryka: »Jugoslaveni nisu dobru taktiku izabrali u borbi s Italijanima. Trebalo je da žrtvuju Trst i jedan deo Istre jer Italijani nisu išli u rat đaba« (209). Stoga nije bila neobična Trumbićeva odluka, na što ukazuje i Jovanovićev *Dnevnik*, da se oprezno gleda na češke političare, koji su imali kombinacije s talijanskim državicima, pristavši pritom na žrtvu treće strane. Slavenofilstvo je ustupilo mjesto Mafiji, koja je u svojoj subverzivnoj aktivnosti saveznike potražila među jačim čimbenicima.

Pojedini nadnevcu upućuju na poznatu vezu između članova JO i nekih političara u domovini, osobito članova Star-

čevičeve stranke prava, među kojima je došlo do skretanja prema jugoslavenskoj akciji. Nadalje, *Dnevnik* ukazuje na pojavu skupina mladeži koje nisu bile zadovoljne s idejnim držanjem JO, zahtijevajući snažnije izražavanje jugoslavenskoga nacionalizma. U *Dnevniku* je pokazano zanimanje i za rusko djelovanje Krunoslava Heruca, koji je bio tm u oku pristasa jugoslavenskoga pokreta, kao »austrijski agent«. Njegov nas primjer upućuje na višeslojnost ruske scene do Boljševičke revolucije, na kojoj je očito bilo mjesta i za zastupnike različitih političkih nagruća, uključujući i one koji su navodno bili u funkciji ratnoga neprijatelja.

Vrijedna su saznanja i o članovima JO iz redova drugih naroda, osobito ona o Dušanu Vasiljeviću. On se na stranicama *Dnevnika* pojavljuje kao srpska brana hrvatskoj majorizaciji u JO, samosvjesni Srbin koji u jugoslavenskoj varijanti Trumbičeve ili Supilove politike vidi opasnosti za srpstvo u Bosni i Hercegovini i za srpske nacionalne interese u cjelini. Međutim, Vasiljević je u ljeto 1918. govorio: »Ono što su Srbi u BiH trpeli od Austrije, sad trpe od Srbije« (50). Otud se može razumjeti zašto ga Jovanović, zbog čestih svađa, naziva »zadrtim Hercegovcem« (487). U *Dnevniku* nisu zapostavljeni ni slovenski članovi JO, koji u prvi plan stavljaju svoje nacionalne interese. Zajednička prijetnja od Talijana čvrsto ih povezuje s hrvatskim članovima, a njemački pritisci u drugim dijelovima slovenskih zemalja traže od njih neovisnije poteze. Neki se povremeno žale da ih Hrvati »svuda potiskuju« (358). Svatko se s izazovima vremena suočavao na svoj način.

Neke bilješke otvaraju dodatna pitanja o odnosu pojedinaca prema proturječnim temama. Tako se ističe da je Pašić pomagao »rad framasonskih loža u pogledu našeg ujedinjenja« (310). Opaske nekih sudionika razgovara ukazuju na anti-semitske izričaje pri komentiranju zbivanja u Engleskoj (»Jevreji vode politiku u Engleskoj«) i Rusiji (»judaizam pobedio pravoslavlje«). O Sarajevskom atentatu, o kojem se sve do danas raspravlja, bilješke nude priloge u korist interpretacija koje krivnju bacaju na Dimitrijevića Apisa, ali i na mađarske visoke krugove. Pri opisu djelovanja Franje Ferdinanda iznova se bilježi da je ubijeni prijestolonasljednik radio u prilog »treće države« (246), što upućuje na zaključak da se ne može zanemariti mogućnost provođenja trijalističke reforme Monarhije. Mjestimični osvrti na Katoličku Crkvu ukazuju kako su je doživljavali nekatolici. Odbojnost je jasno izražena na primjeru papine mirovne inicijative, koja se doživljavala kao prijetnja ostvarivanju željenih ratnih ciljeva. Neki sugovornici poput Austena Chamberlaina i budućeg vladike Nikolaja Velimirovića, u njoj su vidjeli glavnu prepreku za slom Monarhije (453 i 456). S približavanjem kraja rata pojavljuju se ocjene o »potpori katoličkog svećenstva« jugoslavenskom pokretu (474), pa čak i o papinim potezima koji su »oslabili katoličku struju svuda« (477). Jovanović je u tom pitanju iznio stanovište da Vatikan podržava ujedinjenje, ali samo kako bi proveo pokatoličenje pravoslavaca. Držao je da taj prikriveni prozelitizam neće izazvati hrvatsko-srpski sukob, nego će se Katolička Crkva više nacionalizirati i time priidonijeti jugoslavenskoj ideji (455). Iz istu-

pa pukovnika Milana Pribičevića vidi se kako su zamišljena neka poslijeratna rješenja kolektivnoga kažnjavanja, npr. izvlaštenje poraženih Nijemaca i Mađara te izbacivanja Muslimana iz države. Brat Svetozara Pribičevića izjavio je da bi u novoj državi viši časnici trebali biti Srbi iz Šumadije (160). Dio obavijesti prepričava ogovaranja iz života u inozemstvu, poput priče kako je Mihajlo Pupin ukrao izum Nikole Tesle (419).

Jovanović iz prve ruke donosi niz prikaza o ratnom Londonu. Bilješke o unutarnjim problemima, ozračju u ratnim kabinetima, mržnji prema neprijateljima, javnim skandalima i okupljanjima emigranata iz različitih zemalja, dočaravaju intenzitete raspoloženja u imperijalnom središtu. S gledišta visoke politike, Jovanović uočava kako se u Foreign Officeu gledalo na regionalnu politiku. Tako u veljači 1917. bilježi pitanje bi li Srbi pristali biti u »jednoj zasebnoj državi« s Hrvatima u Habsburškoj Monarhiji (249). To, po njemu apsurdno pitanje, može se vezati uz prilagođavanje britanske vanjske politike situaciji na bojištima i trenutačnom odnosu snaga, a razumljivo je i u kontekstu ponašanja drugih velesila, koje su neprestano opipavale raspoloženje protivnika, imajući u vidu i mogućnost okončanja iscrpljujućega rata. Poslije zapisuje kako tek u proljeće 1918. kod visokih britanskih krugova prevladava stajalište o podjeli Austro-Ugarske («dis-
memberment of Austria», 470). U takvim okolnostima situaciju dobro pogađa izjava francuskoga veleposlanika Cambona: »U ovome ratu sve se događa tako neobičnoga i iznenadnoga, da doista ne treba ići na 'pogotke'« (491). Jovanović pre-

nosi neka stajališta u prilog tezi da Hrvati i Slovenci — ponekad se rabi i šira oznaka južnih Slavena u Monarhiji — nisu uopće bili masovno skloni za ujedinjenje sa Srbijom, nego ih je više zanimao neki oblik samouprave («home rule») u postojećem državnopravnom okviru. S druge strane, kod hrvatskih Jugoslavena iznosili su se suprotni argumenti. U njihovim je očima JO bio *force de résistance*, koji je svjedočio o negativnom odnosu prema Monarhiji i orijentaciji prema uniji sa Srbijom.

Knjiga je solidno koncipirana. Priređivači su, u predgovoru, donijeli jezgrovit pregled Jovanovićeve životopisa. Opisali su, također, kako je *Dnevnik* sastavljen i zaključili da su iznesene bilješke pouzdano vrelo obavijesti. *Dnevnik* je sigurno vjerodostojan izvor, ali točnost mnoštva obavijesti i prosudbi ostaje predmetom minucioznijih istraživanja. Sastav *Dnevnika* objektivno je nejednak. Prve godine Prvoga svjetskog rata vrlo su slabo pokrivene, a one od početka 1916. do kraja rata, iznimno bogate podacima. Dnevne bilješke popraćene su i depešama za 1916.—1918. (623–688). Priređivači su nesumnjivo uložili znatan trud u transliteraciju izvornika koji se čuva u beogradskom Arhivu Jugoslavije, kao dio osobnoga fonda Jovanović (AJ-80). Prema pisanju priređivača, što je potkrijepljeno i manjim brojem faksimila, rukom pisani *Dnevnik* teško je čitljiv zbog sitnih i izbljedjelih slova. Stoga su na pojedinim mjestima opravdano ukazali da nisu mogli pročitati Jovanovićeve riječi.

Čitatelji koji ne poznaju dobro iznesenu problematiku, morat će često posegnuti za leksikografskom literaturom, jer

knjiga ne donosi osnovne podatke o sudionicima razgovora s Jovanovićem. Čitanje teksta ukazuje na određene pogreške u priređivanju. Na primjer, za razliku od francuskoga i engleskoga nazivlja, imena iz njemačkoga jezika često su krivo zabilježena: austrijski ministar bez lisnice zapisan je kao Berirajter, a riječ je o Baernreitheru (213), nadvojvotkinji Sofiji Chotek krivo je pridodan pridjevnik Hohenbere (246), umjesto Hohenberg, kod popisa njemačkoga plemstva u Češkoj pojavljuje se obitelj Uklam (246), što se vjerojatno odnosi na obitelj Clam, nagodba je zapisana kao busgleich (216), a treba biti Ausgleich, profesor Rödlich (391) zapravo je Redlich, a termin Gelegenheitsgedicht (prigodna pjesma) zapisan je kao Gelegenbeits gedichth (531). Ima još pokoji previd iz drugih jezika, primjerice austrougarski bojni brod mađarskoga imena Szent István (inače potopljen u zardarskom arhipelagu), u knjizi je nazvan »Sanet Istvan« (475), dok je jedan od prvaka Poljskoga odbora u Londonu zapisan kao Domovski, a riječ je o Dmowskiom (383). Može se pretpostaviti da su ih priređivači krivo pročitali. Jovanović je bio poslanik u Beču i čini se da je teško mogao griješiti s poznatim nazivljem i imenima njemačkoga podrijetla. Svi ti propusti ne umanjuju provedenu redakciju *Dnevnika*, što je bio zahtjevan posao.

Zbog svega navedenog, može se zaključiti da Jovanovićeve bilješke upućuju čitatelja i na djelovanje hrvatske političke emigracije te da, često na eksplicitan način, izražavaju iz perspektive srpske diplomacije i njezinih saveznika mnoge vidove borba koje su se vodile tijekom Pr-

voga svjetskog rata. Saznanja o odnosima među pristašama jugoslavenskog ujedinjenja bit će korisna za razumijevanje kasnijih posljedica. Ne treba smetnuti s uma da je osobni Jovanovićev fond u Arhivu Jugoslavije iznimno bogat. Stoga će buduća istraživanja zasigurno moći nadopuniti neka od otvorenih pitanja koja se nameću nakon čitanja njegova *Dnevnika*. Iz navedenih motrišta ovo će opsežno djelo ostati nezaobilazan izvor.

• *Stjepan Matković*